

KUML 2014



KUML 2014

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

En stendyngegrav ved Kvorning

Fund, kontekst og betydning

AF NIELS NØRKJÆR JOHANNSEN & MIKKEL KIELDSEN

De mellemneolitiske stendyngegrave i Nordvestjylland har siden deres arkæologiske opdagelse midt i det 20. århundrede udgjort lidt af en gåde. Gravene, som stammer fra den sene tragtægertid (ca. 3100-2750 f.Kr.), indeholder kun ganske sjældent bevaret organisk materiale, og det har derfor været vanskeligt at identificere deres indhold eller forstå meningen med deres karakteristiske udformning. Det har sågar været usikkert, om der overhovedet er tale om grave. I de senere år er en række nye analyser og fund imidlertid begyndt at tegne et billede, hvor denne fundgruppe – som umiddelbart fremstår som et meget afgrænset, regionalt fænomen – skal forstås indenfor en geografisk set langt større referenceramme. Stendyngegravene ser i nogle henseender ud til at udgøre en specifik nordvestjysk manifestation eller fortolkning af nogle mere generelle, overregionale strømninger inden for gravskik og ideologi omkring overgangen fra 4. til 3. årtusinde f.Kr. – strømninger, som bevægede sig på tværs af et stort område indbefattende dele af Øst-, Central- og Nordeuropa.

En af de centrale brikker i dette tolkningsmæssige nybrud er en stendyngegrav, som i 1995 dukkede op under resterne af en høj fra den efterfølgende enkeltgravstid nær landsbyen Kvorning mellem Viborg og Randers. Stendyngegraven var forstyrret og delvist ødelagt ved anlæggelsen af enkeltgravshøjen, men til gengæld var den relativt velbevaret, hvad angår organisk materiale – og det er netop bevaringsforholdene, som giver dette enkeltfund en meget central rolle i forståelsen af hele stendyngegravskikken. Undersøgelsen af denne grav er ikke tidligere blevet publiceret, men i denne artikel fremlægger vi resultaterne af den lille undersøgelse ved Kvorning og diskuterer fundets generelle betydning.

De nordvestjyske stendyngegrave – baggrund og status

Stendyngegravene er et regionalt og kronologisk afgrænset fænomen, som kendetegner den sene, mellemneolitiske tragtbægerkultur (MN II-V) i en stor del af Nord- og Vestjylland. Mange af de kendte stendyngegrave blev udgravet i 1960'erne og 1970'erne, hvor bl.a. en række store pladser blev undersøgt i Torsted og Sevel sogne af C.J. Becker og på Vroue Hede af Erik Jørgensen.¹ I dag kendes knap 250 stendyngegrave fra 50 lokaliteter (fig. 1), og nye gravpladser dukker stadig op nu og da. Gravtypen må dog formodes at have undergået massiv destruktion, da anlæggene er relativt overfladiske, og de dækkende stendynger har gjort stendyngegravpladserne til ideelle steder at sanke sten. Stendyngegravene har formentlig oprindeligt skullet tælles i tusinder.

En typisk stendyngegrav består af tre anlæg: to parallelle, omtrent badekarformede, aflange gruber og, i umiddelbar tilknytning til disse, et omtrent rektangulært anlæg indeholdende to parallelle, lidt dybere grøfter (fig. 2). Der forekommer ikke overraskende varianter i antal og konstellation af anlæg – der kan bl.a. forekomme enkeltliggende eller ekstra par af aflange gruber i nær tilknytning til de rektangulære anlæg, ligesom sådanne gruber uden tydelig

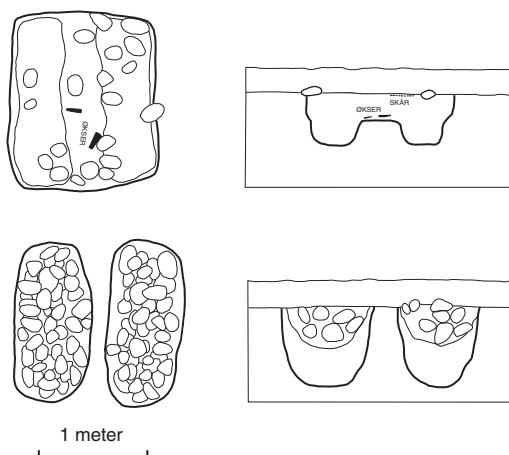
Fig. 1. De nordvestjyske stendyngegraves udbredelse, anno 2014. – Efter Johannsen *et al.* in press.

Distribution of the north-west Jutish stone heap graves. Status 2014.



Fig. 2. Typisk stendyngegrav, Vroue Hede II. – Efter Jørgensen 1993, s. 113.

Typical stone heap grave, Vroue Hede II.



tilknytning til et rektangulært anlæg kendes. Imidlertid udgøres det overvældende flertal af stendyngegrave af den netop beskrevne, typiske konstellation af tre anlæg.²

Tolkningen af stendyngegravene har, som nævnt indledningsvist, i årtier voldt vanskeligheder, ikke mindst pga. det næsten generelle fravær af bevaret organisk materiale. Dette fravær skyldes ikke kun, at stendyngegravene fortrinsvis ligger på sandede jorde, men i særdeleshed at de, som navnet netop indikerer, ganske enkelt har været dækket af store dynger af sten – stendynger, der så sent om i 1940'erne og 50'erne visse steder kunne iagttages beliggende på række i landskabet, kun dækket af et tyndt lynskjold.³ Intet tyder på, at stendyngegravene oprindeligt har været dækket med jord eller tørv, og i sammenligning med gravhøje konstrueret af jord eller tørv, eller jordfæstegrave af en vis dybde, har anlæggene dermed budt på forholdsvis nem adgang for ådselædende organismer, større fluktuationer mellem fugtighed og udtørring samt et højere generelt iltniveau – alle faktorer der bidrager til en relativt hurtig omsætning af organisk materiale. Organisk materiale er stort set kun påtruffet i stendyngegrave, som er blevet overlejret af en senere høj (fra enkeltgravstid eller bronzealder), mens der endnu var rester af det oprindelige, organiske indhold bevaret.⁴

Den dominerende tolkning, som blev udviklet af C.J. Becker på baggrund af hans tidligste undersøgelser omkring 1960, har i årtier været, at de to aflange gruber udgjorde menneskegrave – i stil med tragtbægerkulturens fladmarksgrave fra TN og tidlig MN – og at det tredje, mere rektangulære anlæg udgjorde (fundamentet til) en slags dødehus eller en skeletteringsplatform – i stil med dem, der anvendtes af nordamerikanske indianere og inuitter.⁵ Imidlertid fremkom der også for årtier siden observationer og forslag, der pegede

i en alternativ retning: nemlig at de to aflange gruber oprindeligt havde indeholdt et okseforspand, og at det rektangulære anlæg så formentlig udgjorde den egentlige (menneske)grav.⁶ De seneste års forskning har givet et nyt syn på stendyngegravene, dels gennem nye fund og dels gennem en perspektivering af stendyngegravskikken i forhold til periodens overordnede tendenser indenfor gravskik og symbolsk fokus i Central- og Østeuropa, som har stillet det klassiske materiale fra 1960'ernes og 70'ernes undersøgelseskampagner i et nyt lys. Dette perspektiv har styrket og delvist bekræftet den sidstnævnte tolkningsretning – altså den forklaring, at de to aflange gruber var kvæggrave anlagt sammen med den grav, som tilsyneladende var placeret i den nærliggende rektangulære struktur, hvis nærmere karakter vi endnu ikke kender med sikkerhed. Fundet ved Kvorning spiller, på grund af den meget usædvanlige bevaring af knoglemateriale, en helt central rolle i afklaringen af de forskellige tolkningsmuligheder.

Undersøgelsen ved Kvorning

I årene 1995-96 undersøgte Viborg Museum en mindre, overpløjet gravhøj umiddelbart syd for landsbyen Kvorning omtrent midt mellem Randers og Viborg. Lokaliteten, som også lyder stednavnet Årup, er beliggende på nordsiden af Nørreådal, hvor Vejlebæk og Nørreå løber sammen. Terrænet her falder let mod syd ud i ådalen, og mod nord hæver det sig i sydvendte, kupe-rede skråninger. Undersøgelsen foregik som en mindre udgravning over en længere periode i 1995 og 1996, hvor man gravede lige øst for en fredet langhøj på lokaliteten, hvor der var planer om råstofindvinding.⁷

Det var indledningsvist målet at undersøge, om langdyssen oprindeligt havde været længere mod øst. Det kunne nemlig ved øjesyn se ud til, at der var gravet af den østlige ende af langhøjen, hvor der i dag løber en grusvej. For at belyse dette blev der gravet to parallelle søgegrøfter orienteret omtrent NNV-SSØ, altså ca. vinkelret på langhøjens længderetning. Undersøgelsen foregik som en seminargravning for Viborg og Omegns amatørarkæologer under ledelse af museumsinspektør Mette Iversen. I første omgang var gravningen planlagt til nogle weekender i foråret og sommeren 1995, men da objektet viste sig at være anderledes og mere kompliceret end som så, blev der foretaget yderligere undersøgelser i foråret 1996.⁸ Det stod nemlig hurtigt klart, at der på stedet var en grav fra enkeltgravskulturen, som var omgivet af de sidste rester af den formodede, oprindelige høj.⁹ Med hensyn til langhøjens udstrækning, så det altså ikke ud til, at den havde været større i østlig retning, med mindre denne

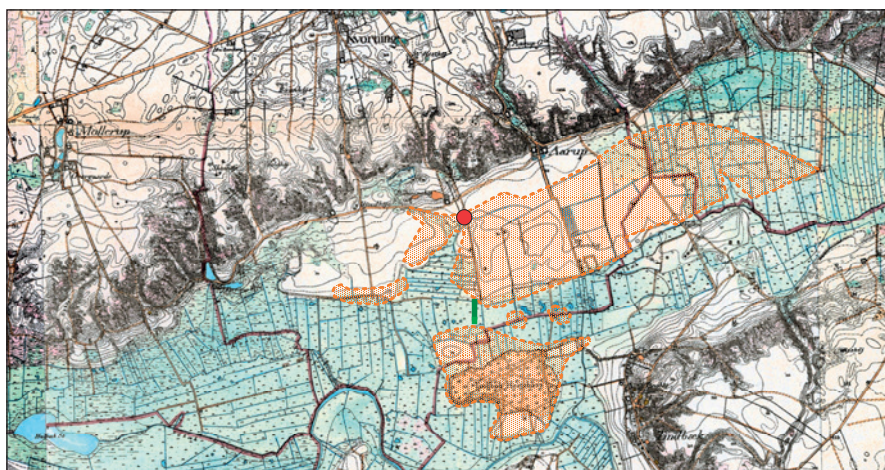


Fig. 3. Udgravningen blev foretaget øst for langhøjen SB 131203-54a, her markeret med rød cirkel på det høje målebordsblad. Med grøn streg er det yngre vejforløb mod holmen Tindbæk Hestehave markeret (dette forløb efter Boddum 2014). Med orange er vist, hvor der er forekomster af rødler i maks. en meters dybde, hvilket siger lidt om, hvor dalbunden har været mere stabil at færdes på, også før den udprægede dræning i moderne tid. Kortlægningen af lerforekomster er ikke foretaget ved Øe mod vest eller på sydsiden af ådalen (Viborg Amtskommune *et al.*). – © Geodatastyrelsen.

The excavation was carried out west of long barrow SB 131203-54a, marked here with a red circle. The later road leading to the islet Tindbæk Hestehave is shown in green (after Boddum 2014). Occurrences of red clay at a maximum depth of 1 m are shown in orange. This gives an indication of where the valley floor was stable for passage, also prior to the extensive drainage work of modern times. Mapping of the clay deposits has not been carried out at Øe to the west or on the south side of the river valley.

del var bortgravet i enkeltgravstid. Til gengæld havde man nu taget hul på, hvad der skulle vise sig at være flere, senere anlæg.

Havde man konsulteret Original 1-kortet for Årup ejerlav, som vi dag har adgang til digitalt, kunne man have set en højsignatur for en enkeltliggende rundhøj på stedet. Kortet synes at vise, at grusvejen, der stadig er i brug i dag, er anlagt i ejerlavsskellet mellem langhøjen og enkeltgravshøjen (se fig. 5). Marken, hvor højen ligger, er benævnt *Dos Ager*. Her betyder Dos formentlig dysse eller langstrakt høj.¹⁰ En trekant af marken syd for højen har fået en signatur med sten, og dette viser interessant nok, at marken ikke regnedes med som almindelig ager i 1789, hvor kortet er opmålt. En potentiel forklaring på stensignaturen skal måske søges netop i relation til den stendyngegrav, som omtales nærmere herunder. Hvis der ikke har været tale om en enlig grav, men derimod om en gravplads med flere stendyngegrave – hvilket oftest er tilfældet, hvor disse grave forekommer – så kan de usædvanligt mange sten i



Fig. 4. Fra undersøgelsen i sommeren 1995. Enkeltgraven viser sig tydeligt som stenfrit område. Set fra nord. – Foto: Viborg Museum.

From the investigations in summer 1995. The single grave is clearly apparent as a stoneless area. Seen from the north.



Fig. 5. Udsnit af Original 1-kort opmålt i 1789 for Årup ejerlav. Enkeltgravshøjen er tydeligt markeret med højsignatur for rundhøj. – © Geodatastyrelsen.

Section of Original 1 map surveyed in 1789 for Årup district. The Single Grave mound is clearly marked with the symbol for a round barrow.

markens overflade afspejle de dækkende stendynger, eller rester af disse.¹¹ En magnetometer-opmåling foretaget i 2009 af Tatiana Smekalova viste dog ingen sikre tegn på yderligere stenfyldte anlæg under pløjelaget på arealet omkring den undersøgte enkeltgravshøj. Imidlertid er der i perioden mellem udgravningen og magnetometeropmålingen foretaget lertagning til teglproduktion helt op til fredningszonen på 100 m til langhøjen, og således kan der ikke siges noget om arealer udenfor denne.

Enkeltgravshøjen og stendyngegraven

Tidligt i undersøgelsen af den overpløjede rundhøj viste enkeltgraven sig som et tydeligt, rektangulært stenfrit område (fig. 4). Rundt om dette område var der tæt pakket med sten, heriblandt mange kværnstensfragmenter, men udover stenpakningen var der kun ganske få rester bevaret af den omgivende høj. Der var i enkeltgraven næsten nedbrudte skeletrester af den gravlagte, som havde fået en tyknakket flintøkse af B-type samt et par ravperler med sig som gravgave. På flintøkse var der rester af skind, der meget vel kan stamme fra et større skind – muligvis en kohud – som den gravlagte har ligget på eller har været svøbt i. Således tolkes mørke lag under og over den gravlagte som de formuldede rester af netop et sådant skind. Enkeltgraven er ikke dateret nærmere inden for enkeltgravstid, 2850-2300 f.Kr.

Under enkeltgravshøjen fremkom en række sten og fyldskifter, der indledningsvist blev tolket som de forstyrrede rester af en ældre enkeltgrav. Da en større mængde sten og alle fyldskifter fra den først undersøgte grav var fjernet, kunne det dog konstateres, at der var tale om en stendyngegrav fra sen tragtægertid, som højen overlejrerede. Udgraverne identificerede to parallelle, stenfyldte, badekarformede fyldskifter orienteret nordvest-sydøst samt et mindre, ligeledes aflangt fyldskifte nordvest for disse to (se fig. 7). Disse fyldskifter blev, ligesom den overlejrerede enkeltgrav og høj, kun delvist udgravet og dokumenteret i forbindelse med undersøgelsen i 1995-96. De to større nedgravninger (fig. 7, A og B) målte ca. 150x75 cm i fladen og var bevaret i op til 45 cm's dybde under enkeltgraven. Den østlige af de to badekarformede gruber havde i forlængelse af sydøstenden tydeligt et mindre appendiks, der var smallere og ikke så dybt som den øvrige del. I det hele taget var sydøstenden på begge gruber mere skrånende og uregelmæssig end nedgravningerne i øvrigt, hvor siderne generelt var rette til let konvekse og bunden let konvekset i tværsnit. Det mindre fyldskifte (fig. 7, C) på ca. 100x30 cm beliggende nordvest for disse to parallelle gruber var blot bevaret i en dybde af ca. 10 cm.¹²

Stendyngegraven bar præg af at være blevet forstyrret i forbindelse med

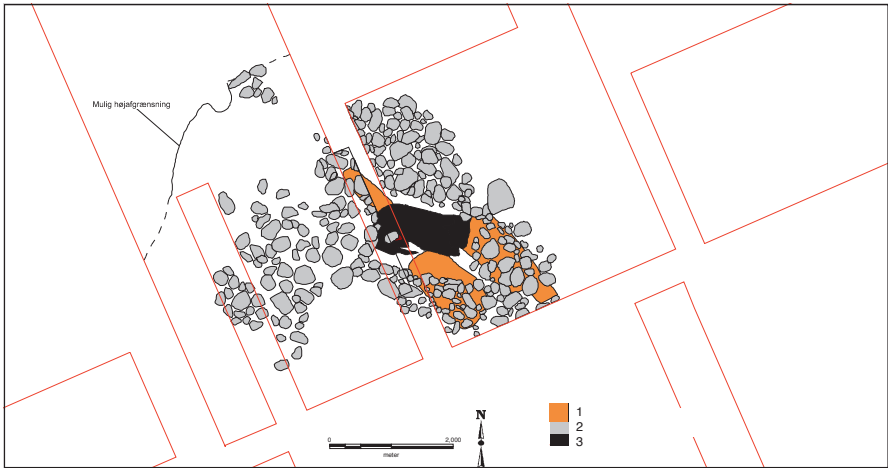


Fig. 6. Oversigtsplan med enkeltgraven og stendyngegraven.

1: Anlæg tilhørende stendyngegraven. 2: Sten tilhørende enkeltgravshøjen. 3: Næsten formuldet skind fra enkeltgraven.

Plan showing the single grave and the stone heap grave.

1: Features of the stone heap grave. 2: Stones associated with the single grave mound. 3: Almost entirely decomposed hide in the single grave barrow.

anlæggelsen af enkeltgravshøjen. Den dækkende stenkappe over graven lader til at være blevet delvist fjernet – og formentlig genbrugt – i anlæggelsen af enkeltgravshøjen. Dette er muligvis forklaringen på, at der ved udgravningen ikke blev fundet genstande, som med sikkerhed kan knyttes til stendyngegraven. De eventuelt nedlagte genstande, som i parentes bemærket ofte ligger højt i stendyngegrave mellem de nedsunkne sten, må være udrømmet ved anlæggelsen af enkeltgravshøjen. Nakkeenden af en partielt slebet flintmejsel blev således fundet i pløjelaget ca. 1,5 meter sydvest for den vestligste af stendyngegravens aflange grube. Dette fragment kan rent typologisk godt stamme fra stendyngegraven, men kan principielt også stamme fra enkeltgraven (eller anden aktivitet i området). Et andet forhold, som formentlig også skal ses i relation til enkeltgravshøjens anlæggelse, er, at der kun blev registreret én af de mere overfladiske, smallere grøfter, som er typiske for de mere eller mindre rektangulære anlæg, som hører sammen med de to større, badekarformede gruber (jf. fig. 2). Der forekommer ellers helt konsekvent to parallelle grøfter i disse anlæg, uafhængigt af den øvrige variation indenfor anlægstypen.¹³ Der må derfor formodes oprindeligt at have været endnu en grøft, som enten er blevet helt ødelagt eller er blevet så udvasket i forbindelse med enkeltgravshøjens anlæggelse, at den ikke kunne erkendes ved undersøgelsen i 1996.

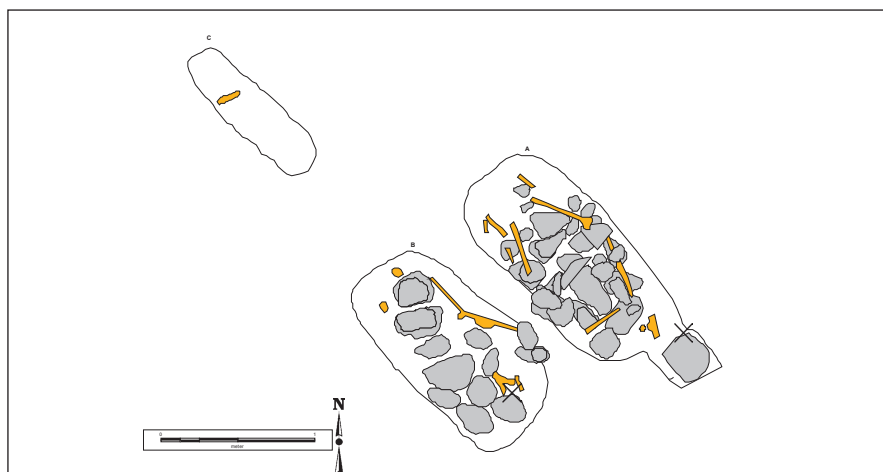


Fig. 7. Plan over stendyngegraven der fremkom under enkeltgravshøjen. Med grå markering sten og med gul markering knogler. De to røde krydser angiver omtrent, hvor der blev fundet kvægtænder.

Plan of the stone heap grave that emerged beneath the Single Grave mound. Stones are shown in grey, bones in yellow. The two red crosses show approximately where cattle teeth were found.

Nær sydøstenden af stendyngegravens aflange gruber blev der fundet tænder samt kæbe- og kraniefragmenter, som i begge tilfælde kunne konstateres at stamme fra tamkvæg (*Bos taurus*). Præcis samme mønster – hvor sådanne levn findes ved den ende af gruberne, som vender bort fra det tilhørende mere eller mindre rektangulære anlæg – er observeret på flere andre lokaliteter, generelt hvor overlejring af en senere oldtidshøj har skabt mulighed for den sjældne bevaring af de sidste, mindst forgængelige rester af organisk materiale i en eller flere stendyngegrave.¹⁴ Kvægets tænder er, med deres massive emaljeskjold, de mest bestandige af de organiske dele, som kan formodes oprindeligt at have været deponeret i stendyngegravene, og det overrasker derfor ikke, at de relativt er de hyppigst bevarede organiske levn. Det har tidligere være fremført, at tilstedeværelsen af kvægtænder samt kæbe- og kraniedele ved enderne af de mest velbevarede stendyngegravens aflange gruber kunne afspejle deponering af oksehoveder, eller blot kranier med stejler, ved enden af disse gruber, som i den sammenhæng formodedes at være menneskegrave.¹⁵ Fundet ved Kvorning viser, ligesom et fund ved Thinghøj nær Stoholm, at dette ikke var tilfældet.

Som det ses på plantegningen fig. 7, blev der fundet en mængde knogler og knoglefragmenter i de to aflange gruber (A og B). Knoglerne var delvist nedbrudte og meget skrøbelige, men et stykke optaget i præparat fra den sydøstlige

halvdel af den vestligste grube blev i 1996 sendt til bestemmelse på Zoologisk Museum, København. Knoglerne i præparatet viste sig, ligesom tænderne og kæbe- og kraniedelene ved enden af gruben, at stamme fra tamkvæg. Der er nærmere bestemt tale om en overarmsknogle (*humerus*) og den tilstødende ende af et spoleben (*radius*), altså to knogler som mødes i "albueledet" i dyrets forben.¹⁶ Denne tilstedeværelse af delvist artsbestemte skeletdele fra en okses krop (og ikke bare fra dennes tænder og kranium) i stendyngegravens aflange gruber er af væsentlig betydning, fordi den entydigt påviser, at der oprindeligt som minimum har været store dele af oksens krop til stede, mere sandsynligt hele kroppen. Placeringen af en del af dyrets forben i den sydøstlige halvdel af gruben passer anatomisk fint sammen med tændernes placering ved grubernes sydøstender, og den væsentlige mængde knogler i øvrigt kan kun afspejle en stor del af, eller hele, oxen. Entydig påvisning af oksernes kroppe er indtil videre kun registreret i ét andet tilfælde, nemlig ved Thinghøj nær Stoholm, hvor flere mindre knoglefragmenter kunne bestemmes som forskellige dele af et kvægskelet.¹⁷ Ved Kvorning var der dog langt mere af kvægskeletterne bevaret, som det fremgår af fig. 7. Desværre blev kun den netop omtalte del af knoglerne fra selve kroppene optaget i præparat og dermed stabiliseret tilstrækkeligt til en efterfølgende artbestemmelse. Der er i øvrigt tidligere fundet dårligt bevarede knoglerester i stendyngegravens aflange gruber på yderligere et par lokaliteter (Nørre Onsild og Øster Tørslev), men modsat Kvorning og Thinghøj blev ingen af disse artsbestemt eller bevaret.

Endnu mere sjælden end forekomsten af bevarede knoglerester i de aflange gruber ved Kvorning er det fund af næsten helt nedbrudt knoglemasse, som blev gjort i den tilbageværende grøft i stendyngegravens delvist ødelagte rektangulære anlæg (fig. 7, C og fig. 8). Sådanne rester er kun fundet bevaret i rektangulære anlæg ved to tidligere undersøgelser, nemlig ved Nørre Onsild og Torsted Præstegård, som foregik henholdsvis sidst i 1950'erne og først i 1970'erne.¹⁸ Ved Kvorning blev knoglemassen i 1996 taget op i et præparat, som der i første omgang ikke blev gjort yderligere ved. I 2013 blev der foretaget en CT-scanning af præparatet, som desværre viste, at der formentlig ikke var bevaret tydelige, faste knoglestrukturer, som ville kunne muliggøre en artsbestemmelse ud fra disses form. Dette præparat er nu under undersøgelse for spor af endogent DNA (dvs. DNA stammende fra de neolitiske levn), f.eks. fra en gravlagt person. Da tilstedeværelsen af menneskerester endnu ikke er direkte påvist i de rektangulære anlæg, som en lang række indicier ellers antyder er gravsted for enkelte menneskeindivider, vil sådanne analyser kunne få væsentlig betydning for vores viden om disse anlægs indhold og rolle.¹⁹

En sidste, vigtig observation, der kunne gøres i forbindelse med udgrav-

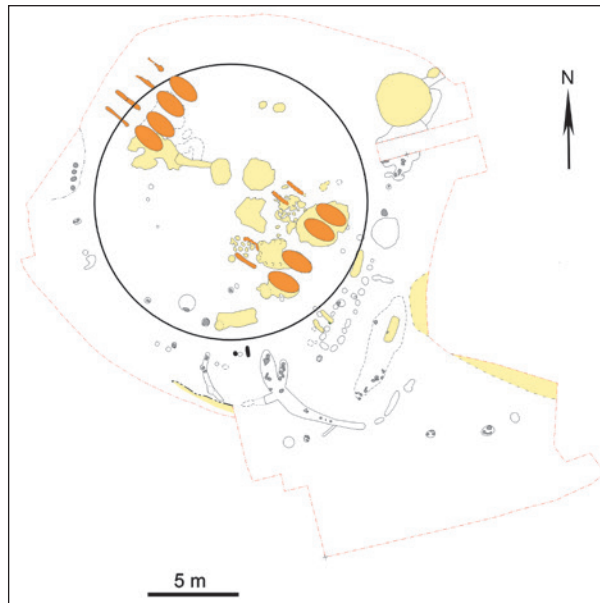


Fig. 8. Stendyngegraven under udgravningen. De to kvæggrave er tømt i den nordvestlige halvdel, medens den bevarede, mindre grøft fra det hermed forbundne, rektangulære anlæg er tømt i den sydøstlige halvdel. Den mørke aftegning, der ses i grøften (fyldskiftet nærmest kameraet), indeholdt de omtalte rester af knoglemasse. Set fra nordvest.

The stone heap grave during excavation. The northwestern halves of the two cattle graves have been emptied, as has the southwestern half of the small preserved ditch from the rectangular structure associated with them. The dark area evident in the ditch (the feature closest to the camera) contained the remains of bone material. Seen from the northwest.

ningen ved Kvorning, var, at der i tæt forbindelse med knogleresterne i kvæggravene forekom nogle klart rødlige, formentlig jernholdige lag, som antagelig afspejler en kemisk proces, der er foregået på overgangen mellem kadaverne, måske specifikt knoglerne, og det omgivende miljø (dele af disse lag kan ses på fig. 8). Interessant nok er der i forbindelse med de to seneste udgravninger af stendyngegrave på lokaliteterne Tolstrup og Vestrup (hhv. 2012 og 2013), begge i Vesthimmerland, i en række tilfælde netop observeret lokale lag og klumper af hårdt materiale, som havde den samme karakter. Den tydelige association mellem skeletrester og dette karakteristiske geokemiske fænomen, som kunne konstateres i undersøgelsen ved Kvorning, indikerer, at dette fænomen generelt må antages at reflektere en oprindelig tilstedeværelse af, og gradvis nedbrydning af, kadavere – også i de tilfælde (f.eks. Tolstrup og Vestrup), hvor omsætningen er så fremskreden, at kun de rødlige lag kan observeres.

Fig. 9. Oversigtsplan med anlæg og fyldskifter i undergrunds niveau ved Torup Høje (VSM G254, SB nr. 130901-60). De fire stendyngegrave er markeret omtrentlig med orange. Den overdækkende højs oprindelige udstrækning markeret omtrentlig med tyk sort cirkel. Med lys gul farve er recente forstyrrelser markeret.



Plan showing the structures and features at subsoil level at Torup Høje (VSM G254, SB 130901-60). The approximate position of four stone heap graves is marked in orange. The approximate original extent of the covering Bronze Age mound is marked with a bold black circle. Recent disturbances are shown in yellow.

Samlet set understreger fundet ved Kvorning, at stendyngegrave overlejret af senere høje fra oldtiden bevaringsmæssigt skiller sig ud fra langt størstedelen af de stendyngegrave, som ikke har fået sådanne beskyttende lag tilføjet. Bevaringen af skeletrester i Kvorning-graven må til dels tilskrives de relativt gunstige bevaringsforhold i den fugtige eng med overvejende leret undergrund – men uden den dækkende, beskyttende jordhøj, som blev tilføjet i enkeltgravstid (potentielt blot årtier efter stendyngegravens anlæggelse), havde disse rester formentlig, jordbunden til trods, været helt omdannede under stendynge. Et andet eksempel på denne fundgruppe, ligeledes undersøgt af Viborg Museum, er lokaliteten Torup Høje, hvor fire stendyngegrave lå helt eller delvist bevaret under en overpløjet gravhøj fra ældre bronzealder (fig. 9). Her var dog kun rester af kvægets tænder bevaret, hvilket formentlig delvist afspejler den langt senere tilføjelse af en beskyttende, i dette tilfælde tørvebygget høj.

Kvorning-gravens betydning

Den – i nogle henseender – usædvanligt velbevarede stendyngegrav ved Kvorning udgør et markant bidrag til vores forståelse af stendyngegravskikken. Skeletfundene i de aflange gruber giver stærkt belæg for, at disse gruber oprin-

delig indeholdt et par okser, som var deponeret med hovedet liggende højt (på kanten eller i et overfladisk appendiks) ved enden af de respektive gruber, mens dyrenes kroppe blev stabiliseret eller, så at sige, holdt på plads i de dertil ideelt dimensionerede anlæg. Dyrene var, med andre ord, iscenesat som et levende forspand, der var klar til at trække indholdet af den bagvedliggende, rektangulære struktur. Deponering af okseforspand, i eller uden (klar) forbindelse med menneskegrave, forekommer på stendyngegravens tid i flere regioner på tværs af det kontinentale Europas centrale og nordlige dele, hvor de kan sættes i forbindelse med Badenkulturen, Kugleamforakulturen og en række mindre, beslægtede kulturfænomener. Kvæggravskomponenten i stendyngegravskikken kan således anskues som en del af et langt bredere kvæggravsfænomen, der præger et større geografisk område sidst i 4. og først i 3. årtusinde f.Kr. – inklusiv altså den nordvestlige del af Den jyske Halvø.²⁰ Denne iagttagelse er efterhånden indiskutabel, bl.a. i lyset af Kvorning-fundet, men det er som allerede indikeret noget mindre sikkert, hvordan vi skal forstå de tilknyttede, rektangulære anlægs indhold og funktion.

En del af de centraleuropæiske kvæggravsparallelere er markant bedre bevaret end selv de bedst bevarede stendyngegrave (herunder Kvorning), hvilket dels skyldes langt mere favorable jordbundsforhold, dels væsentlige strukturelle forskelle (dyrene er ofte nedlagt i store gruber, hvor kadaverne altså har været dækket med jord). Som nævnt er kvæggravene i nogle sammenhænge anlagt med klar tilknytning til en eller flere menneskegrave, mens det i andre sammenhænge tilsyneladende ikke er tilfældet eller er usikkert, hvorvidt der har været menneskegrave nær kvæggravene.²¹ I forbindelse med en nylig undersøgelse ved Profen i Sachsen-Anhalt fandt man ved to af disse velbevarede forspandsgrave ingen spor af gravlagte mennesker – men til gengæld mener udgraverne at have identificeret spor af åget mellem oksernes halspartier samt spor af en aksel på tværs af bagvedliggende grøfter, som i stil med stendyngegravene kan have været beregnet til hjulene på en kærre eller en kort vogn.²² Denne interessante parallel giver yderligere grund til at afprøve den hypotese, at de afdøde personer, som vi har større grund til at formode har ligget i stendyngegravens rektangulære strukturer, har befundet sig på en (fuldt funktionel eller mere symbolsk) kærre eller vogn.²³ Ved udgravningen af Vestrup Syd i 2013 blev der gjort en interessant observation, som kan pege i denne retning. I flere af gravpladsens rektangulære anlæg var der en mere eller mindre tydelig forskel i fyldkarakter mellem den “inderste” og den “yderste” del af de parallelle grøfter i anlægget. Således fremstod fylden i den centrale del af anlægget (inderst i begge grøfter), til trods for dens noget heterogene karakter, som tydeligt mørkere end fylden i grøfternes ydersider. Dokumentationen af den enlige

grøft i det rektangulære anlæg ved Kvorning antyder, at det samme måske kan have været tilfældet her (fig. 8). Dette fænomen observeredes som nævnt i flere tilfælde ved Vestrup, men fremstod udvasket og kun sporadisk bevaret i de fleste af disse. Det bedst bevarede viste en aftegning med en bredde på ca. 1,2 meter, der indikerer, at der i anlægget har stået en struktur med omtrent denne bredde. Disse fyldskifter siger indtil videre ikke noget særlig håndgribeligt om, hvad dette har været for en struktur – men det er dog tankevækkende, netop i forbindelse med tolkningen af anlæggene som kærre- eller vogngrave, at sporvidden på samtidige køretøjer var omtrent 110-120 cm.²⁴ Ligesom anlæggene ved Vestrup giver Kvorning-graven langt fra nogen entydig afklaring af dette spørgsmål, men tilstedeværelsen af knoglerester i sidstnævntes rektangulære struktur er, i hvert fald indtil videre, forenelig med en sådan tolkning.

Meget tyder på, at stendyngegravene afspejler den forestilling, at døden, for i hvert fald nogle medlemmer af datidens samfund, indebar en *rejse*, der blev tilbagelagt ved hjælp af et bestemt transportmiddel – en døderejse, hvor den afdøde på det oksetrukne køretøj transporteredes og transformeredes fra en verden og tilstand til en anden. Som tidligere bemærket, synes også stendyngegravenes placering og orientering i landskabet at pege i denne tematiske retning. Den velkendte, karakteristiske linearitet i større stendyngegravpladsers layout skal med al sandsynlighed kobles til de færdselsruter, som man i samtiden benyttede til transport over land, ikke mindst når man færdedes med de tunge kærre eller vogne, som stillede større krav til terrænet end færdsel til fods.²⁵ Også i denne henseende er Kvorning-graven interessant. Graven er beliggende ved, og omtrent langs med, senere kendte vejforløb, og den er orienteret ud mod den lavereliggende del af ådalen og selve Nørre Å. Senere fund fra forhistorien, sammenholdt med de lokale geologiske forhold, viser, at området syd for stendyngegraven formodentlig har udgjort et centralt punkt, hvis man i denne del af dalen skulle krydse åen og de tilstødende vådbundsområder (jf. fig. 3 og 5).²⁶ Kvorning-graven lå med andre ord langs en rute, som antagelig i den sene tragtbægertid – ligesom i senere perioder – førte ud til et velegnet overgangssted. De mennesker, som konstruerede stendyngegraven, gav altså ikke blot den døde en bestemt transportteknologi som middel til at tilbagelægge rejsen fra denne verden; de muliggjorde tilsyneladende, at den døde kunne påbegynde rejsen ad veje, som var velkendte for de efterladte og, sandsynligvis, for den afdøde selv.

NOTER

- 1 Fabricius 1996; Jørgensen 1977.
- 2 Jf. Fabricius 1996; Johannsen & Laursen 2010; Jørgensen 1977; 1993.
- 3 Becker 1960; Nielsen 1952.
- 4 Jf. Johannsen & Laursen 2010, 53-54.
- 5 Becker 1960; 1963; 1967.
- 6 Nielsen 1981, 95; Piggott 1968, 308.
- 7 SB-nr. 131203-54A.
- 8 Heri deltog også arkæolog Jesper Hjerminde.
- 9 SB-nr. 131203-74.
- 10 Ordbog Over det Danske Sprog, 870.
- 11 Modsat rundhøjen fra enkeltgravstid så blev sådanne forekomster som bekendt ikke erkendt eller registreret som monumenter på datidens kort.
- 12 Det skal bemærkes, at alle tre anlægs dybde under udgravningen blev vurderet på baggrund af "tømning" af anlæggene – snarere end ved snit til undergrund – og det fremstår på baggrund af udgravningsdokumentationen usikkert, hvorvidt de alle er gravet helt i bund. Dette gælder ikke mindst den blot 10 cm dybe, mindre grøft.
- 13 I enkelte tilfælde, som overvejende findes i sene stendyngegrave, kan udskillelse af disse grøfter i bunden af rektangulære anlæg være meget utydelig, eller de kan synes helt fraværende (Fabricius 1996, 69ff., 129ff.; Johannsen & Laursen 2010, 28). I disse tilfælde er fraværet af tydelige grøfter dog altid – til forskel fra omstændighederne ved Kvorning – konsekvent/symmetrisk for begge sider af anlægget.
- 14 De øvrige lokaliteter er: Nørre Onsild, Thinghøj, Torsted Præstegård, Torup Høje, Øster Brændgård og Øster Tørslev, jf. Johannsen & Laursen 2010, 22ff.
- 15 Fabricius 1996, 244.
- 16 Bestemmelserne er foretaget af Tove Hatting, Zoologisk Museum, København, 1996.
- 17 Johannsen & Laursen 2010, 24.
- 18 Becker 1960, 35; Fabricius 1996, 66; Johannsen & Laursen 2010, 30.
- 19 Undersøgelsen foretages ved Center for Geogenetik, Geologisk Museum, Københavns Universitet. I øvrigt udtog et hold fra samme center under ledelse af Morten Allentoft prøver til lignende analyser i forbindelse med udgravningerne ved Vestrup i 2013; resultatet af disse afventes ligeledes (jf. Johannsen *et al.* in press). Endvidere kan det i forhold til naturvidenskabelige analyser bemærkes, at der i 2014 blev udtaget tænder fra den vestlige kvæggrav til C14-datering samt videre naturvidenskabelige analyser.
- 20 Johannsen & Laursen 2010, 25ff.
- 21 Johannsen & Laursen 2010, 25ff.; se endvidere Kysely 2002; Pollex 1999.
- 22 Friedrich & Hoffmann 2013.
- 23 Formelt set er en kærre et tohjulet køretøj, men en vogn er et firehjulet køretøj.
- 24 Johannsen *et al.* in press.
- 25 Johannsen & Laursen 2010, 33ff.; Johannsen *et al.* in press.
- 26 For nærmere omtale af de senere fund, se Boddum 2014.

LITTERATUR

- Becker, C.J. 1960: Stendyngegrave fra mellem-neolitisk tid. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1959, s. 1-90.
- Becker, C.J. 1963: Kompliceret jordfæstelse. *Skalk* 1963, 3, s. 3-7.
- Becker, C.J. 1967: Gådefulde jyske stenaldergrave. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1967, s. 19-30.
- Boddum, S. 2014: Kvorning – vejforløb og grenplatform. I: S. Boddum, M. Mikkelsen & N. Terkildsen (red.): *Kosmologien i yngre bronzealders lokale kulturlandskab*. Holstebro/Viborg, s. 23-34.
- Fabricius, K. 1996: Tragtbægerkulturens mellemneolitiske stendyngegrave. I: K. Fabricius & C.J. Becker (red.): *Stendyngegrave og Kulthuse: Studier over Tragtbægerkulturen i Nord- og Vestjylland*. København, s. 13-276.
- Friedrich, S. & V. Hoffmann 2013: Die Rinderbestattungen von Profen – mit Rad und Wagen. I: H. Meller (red.): *3300 BC: Mysteriöse Steinzeittote und ihre Welt*. Mainz, s. 83-84.
- Johannsen, N.N. & S. Laursen 2010: Routes and Wheeled Transport in Late 4th–Early 3rd Millennium Funerary Customs of the Jutland Peninsula: Regional evidence and European context. *Præhistorische Zeitschrift* 85, s. 15-58.
- Johannsen, N.N., S.K. Nielsen & S.T. Jensen in press: North-western Jutland at the dawn of the 3rd millennium: navigating life and death in a new socioeconomic landscape? I: J. Czebreszuk, M. Furholt, R. Grossmann & M. Szmyt (red.): *Transitional Landscapes? Spatial Patterns, Standardised Burials and Intensified Communication in 3rd Millennium BC Europe*. Neumünster.
- Jørgensen, E. 1977: *Hagebrogård – Vroue – Koldkur. Neolitische Gräberfelder aus Nordwest-Jütland*. København.
- Jørgensen, E. 1993: Jyske stendyngegrave. I: S. Hvass & B. Storgaard (red.): *Da klinger i Muld ... 25 års arkæologi i Danmark*. Højbjerg/København, s. 112-113.
- Kyselý, R. 2002: Osteological analysis of animals buried in Hostovice (Prague-West District) Funnel Beaker culture (TRB) and a comparison of animal remains from Hostovice with other contemporary finds from the Czech Republic and Central Europe. *Památky archeologické* XCIII, s. 29-87.
- Madsen, T. 1976: Stendyngegrave ved Fjelsø. *Kuml* 1975, s. 73-82.
- Nielsen, P.O. 1981: *Bondestenalderen*. Sesams Danmarkshistorie. København.
- Nielsen, S.V. 1952: Stendyngegrave fra jættestuetid. *Kuml*, s. 109-118.
- Piggott, S. 1968: The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence. *Proceedings of the Prehistoric Society* 34, s. 266-318.
- Pollex, A. 1999: Comments on the interpretation of the so-called cattle burials of Neolithic Central Europe. *Antiquity* 73, s. 542-550.
- Stidsing, R. 1989: Stendyngegrave ved Ø. Tørslev grusgrav. *Arkæologiske fund, Kulturhistorisk Museum, Randers: Virksomhed og resultater* 1987-88, s. 38-51.

A stone heap grave at Kvorning: finds, context and significance

Since their archaeological discovery in the mid-20th century, the Middle Neolithic stone heap graves of northwest Jutland have remained somewhat of a puzzle. These graves, which date from the Late Funnel Beaker culture (c. 3100-2750 BC), only rarely contain preserved organic material – partly because they occur primarily on sandy soils, but in particular because, as their name suggests, they were originally covered with large heaps of stones rather than mounds of earth or turf. This constructional feature allowed relatively easy access to carrion-consuming organisms, greater fluctuations between wet and dry conditions and a generally higher oxygen level in the structures – all factors that contribute to a relatively rapid breakdown of organic material. Organic material is, by and large, only encountered in stone heap graves that were covered by later mounds, while they still had remnants of their original organic content.

This exceptionally limited occurrence of organic material has made it difficult to identify the content of these graves or understand the significance of their characteristic form. There has even been some uncertainty about whether they are actually graves at all. In recent years, however, based on a number of new analyses and finds, a clearer picture has begun to emerge of this monument group – on the face of it a very limited regional phenomenon – showing that it should be perceived within, in geographical terms, a much larger frame of reference (figs. 1-2). In some respects, stone heap graves constitute a specific northwest Jutish

manifestation or interpretation of some more general supra-regional trends in burial practices and ideology around the transition from the 4th to 3rd millennium BC – trends that extended across a large area, including parts of eastern, central and northern Europe. One of the central elements in this interpretational breakthrough is a stone heap grave found in 1995 beneath the remains of a barrow dating from the subsequent Single Grave period near the village of Kvorning, between Viborg and Randers. The stone heap grave had been disturbed and partially destroyed by the construction of a Single Grave mound. However, it did contain relatively well-preserved organic material and has therefore a central role in the understanding of the entire stone heap grave tradition.

The investigations at Kvorning took the form of a minor excavation carried out directly east of a scheduled long barrow over a longer period in 1995 and 1996. The locality, which also goes under the name of Årup, lies on the north side of the Nørreå river valley, where the stream Vejlebæk meets Nørreå. The terrain here slopes gently southwards out into the river valley and rises to the north to form undulating south-facing slopes. It quickly became apparent that there was a grave from the Single Grave culture at the site, surrounded by the presumed last remnants of the original barrow – a barrow that is also marked on the early Original 1 map of the area. Beneath the Single Grave mound, a row of stones and features appeared that were initially interpreted as the disturbed remains of an earlier single

grave. When a large amount of stone and all the features from the first investigated grave had been removed, it could, however, be established that these features actually represented a stone heap grave from the Late Funnel Beaker culture, which the barrow overlay (figs. 3-6).

The stone heap grave showed evidence of having been disturbed by the construction of the Single Grave mound, possibly explaining why no artefacts were found during excavation that could be definitely be linked to it. Another important observation, which should probably be seen in relation to the building of the Single Grave mound, is that only one of the more superficial, narrow ditches – typical of the roughly rectangular features associated with the two large bathtub-shaped pits – was recorded (cf. fig. 2). Two parallel ditches usually occur very consistently in these structures, independent of any other variation in structure type. It must therefore be presumed that there must originally have been a second ditch.

Close to the southeastern end of the elongated pits of the stone heap grave jaw and skull fragments as well as teeth were found that could all be identified as from domestic cattle (*Bos taurus*). Exactly the same pattern – where similar remains are found at the end of the pits furthest from the associated roughly rectangular structure – has been observed at several other localities. In general, this is where covering by a later prehistoric mound has prompted the rare preservation of the last and least readily degradable organic remains in one or more stone heap graves. It has previously been suggested that the presence in this position of cattle teeth, associated with jaw and skull fragments, in the best preserved stone heap graves could reflect the deposition of cattle heads, or simply skulls with horn cores, at the end of these ditches which, in this context, are interpreted as human graves.

The example at Kvorning, and that at Thinghøj near Stoholm, both demonstrate that this clearly was not the case.

As can be seen from the plan shown in figure 7, a quantity of bones and bone fragments was found in the two elongated pits (A and B). The bones were partially degraded and very fragile, but a piece taken up *in situ* in a block from the southeastern half of the western pit proved, like the teeth and the jaw and skull fragments at the end of the pit, to be from domestic cattle. More precisely, there was a *humerus* and the adjoining end of a *radius*, i.e. parts of the animal's forelegs. The location of part of the animal's forelegs in the southeastern half of the pit fits well anatomically with the position of the teeth at the southeastern ends of the pits. The significant quantity of bones could also indicate the presence of a large part of the ox, or indeed the entire animal. Unfortunately, only the aforementioned part of the bones from the actual body were taken up in this way and thereby sufficiently stabilised for subsequent identification to species.

Even rarer than the remains of bones found in the elongated pits at Kvorning was the discovery of an almost completely degraded bone mass that was taken up in a block from the remaining ditch in the stone heap grave's partially destroyed rectangular structure (figs. 7C and 8). Similar remains have only been found preserved in rectangular structures on two previous occasions, during investigations at Nørre Onsild and Torsted Præstegård that took place in the late 1950s and early 1970s, respectively. In 2013, the block from Kvorning was subjected to CT-scanning. Unfortunately, this showed that there are probably no clear, solid bone structures present that would enable morphological identification. This block is now being investigated for traces of aDNA, for example from a person buried in the structure. As the presence of human remains has

not as yet been directly demonstrated in the rectangular structures, which several factors indicate represent the graves of single human individuals, these analyses could prove to be of considerable importance in relation to our understanding of the contents and role of these structures.

The – in some respects – exceptionally well-preserved stone heap grave at Kvorning makes a marked contribution to our understanding of the stone heap grave tradition. Skeletal remains in the elongated pits provide convincing evidence that these originally contained a pair of oxen, placed with their heads elevated (on the edge or in a superficial annexe) at the end of the respective pits, while the animals' bodies were stabilised or, so to say, held in place in features that were ideally dimensioned for the purpose. The animals were, in other words, staged like a living team of oxen, ready to haul the contents of the rectangular structure located to their rear. Examples of the deposition of a team of oxen, with or without (clear) links to human graves, contemporary with stone heap graves, are seen in several regions across central and northern continental Europe, where they can be linked to the Baden culture, the Globular Amphora culture and several other minor related cultural phenomena. Some of the central European parallels give good grounds to test the hypothesis that the deceased individuals – who we have good reason to believe were placed in the rectangular structures in the stone heap graves – lay on an either fully functional or more symbolic cart or wagon. During an excavation at Vestrup Syd in Vesthimmerland in 2013, an interesting observation was made in this respect. In several of the rectangular structures at this burial ground there was a more or less clear outline of about 1.2 m in width, indicating that an object of about this width had stood in the structure. These traces do not as such say

anything definite about the nature of this object – but relative to an interpretation of these features as cart or wagon graves it is thought-provoking that the wheel spacing of contemporary vehicles was around 1.1-1.2 m. Like the structures at Vestrup, the Kvorning grave provides a far from clear answer to this question, but the presence of bone remains in the rectangular structure of the latter is, at least so far, consistent with this interpretation.

There is a great deal to suggest that the stone heap graves reflect the idea that death, at least for some members of society at that time, involves a *journey* that is accomplished with the aid of a particular means of transport – a journey to the land of the dead, in which the deceased was transported on the ox-drawn vehicle and transformed from one world and state to another. As already mentioned, the position and orientation of the stone heap graves in the landscape also tend to point in this thematic direction. The familiar characteristic linearity in the layout of the larger stone heap grave sites should very probably be linked to the travel routes that were used at the time for transport over land, not least when this travel took place in heavy carts or wagons that made greater demands on the terrain than travelling by foot. The Kvorning grave is also interesting in this latter respect. The grave is located by and approximately alongside later road routes and is oriented relative to the lower-lying part of the river valley and Nørreå itself. Later prehistoric finds, in conjunction with the geological conditions, indicate that the area directly to the south of the stone heap grave probably constituted a central location, if the river and adjacent wetland areas were to be traversed in this part of the valley (cf. figs. 3 and 5). In other words, the Kvorning grave lay alongside a route that in Late Funnel Beaker times – as in later periods – led out

to a suitable crossing place. So the people who constructed the stone heap grave not only provided the deceased with a particular transport technology as a means of accomplishing the journey from this

world, they apparently also made it possible for them to begin their journey along a route that was familiar to both bereaved and deceased.

Niels Nørkjær Johannsen
Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Mikkel Kiildsen
Viborg Museum